

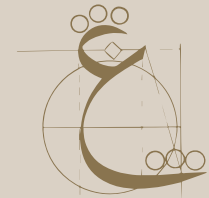
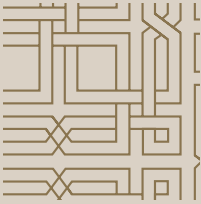

kadim

SAYI / ISSUE 4 · EKİM / OCTOBER 2022

04

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open-access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 4 • EKİM | OCTOBER 2022

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 113, Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2022

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Selim KARAHASANOĞLU | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ EDİTÖRÜ
LAYOUT EDITOR

Hasan Hüseyin CAN | İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
SOCIAL MEDIA EDITOR

Büşranur BEKMAN | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Savaş, Mâlî Kriz ve Darbhâne-i Âmire: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Giderlerin Finansmanı*

WAR, FISCAL CRISIS, AND
THE IMPERIAL MINT:
FINANCING MILITARY
EXPENSES IN THE SECOND
HALF OF THE 18TH CENTURY

ÖMERÜL FARUK BÖLÜKBAŞI**

ÖZ ABSTRACT

Osmanlı tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biri 1774 yılında, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra başladı. Osmanlı hazinesi biten savaşın mâliyeti altında ezilmişti, daha kötüsü müstakbel savaşa hazırlanmak için büyük sıkıntılarla baş etmek zorundaydı. Mâlî krizin zirveye çıktığı bu dönemde hazinenin en büyük destekçisi Darbhâne-i Âmire olacaktı. Sultan III. Mustafa'nın cülusundan sonra gelişen olaylar Darphane'ye ihtiyat hazinesi vasfı kazandırmıştı. Darphane çeşitli gelir gider fonlarında topladığı paraları ordu ve donanmanın masraflarını karşılamak üzere seferber etti. Bu dönemde (1766 – 1794 yılları arasında) Darphane'nin sadece zuhurat ve seferiye akçesi fonlarının geliri 88 milyon kuruşu aşıyordu. Üstelik tedavüldeki sikkelerin tağşişiyle sağlanan gelir bu paranın dışındaydı. Bu çalışmada Darphane'nin ihtiyat hazinesi olarak temin ettiği gelirleri askerî harcamaları karşılamak üzere nasıl kullandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşları, Darbhâne-i Âmire, Haremeyn Mukataaları, Tağşiş, Müsadere.

One of the most troubled periods in Ottoman history began in 1774, after the Treaty of Küçük Kaynarca. The Ottoman treasury was crushed by the cost of the war that ended and even worse, it had to deal with great difficulties in preparing for future wars. During this period when the financial crisis was at its peak, the biggest supporter of the treasury was the Imperial Mint. The events following Sultan Mustafa's enthronement transformed the Imperial Mint into a reserve treasury. The Imperial Mint mobilized its revenues to cover the expenses of the army and the navy. Among these revenues, the total amount of the fund of unfixed revenues (zuhurat akçesi) and the campaign fund (seferiye akçesi) only exceeded 88 million guruş in this period (between 1766 and 1794). The income generated by the debasement of the coins in circulation was not included in this amount. This study focuses on the ways in which the revenues set aside as the reserve fund were used to meet the military expenditures.

Keywords: Ottoman-Russian Wars, The Imperial Mint, Haremeyn Muqataas, Debasement, Confiscation.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 20 Ağustos 2022 | Date Received: 20 August 2022
Kabul Tarihi: 11 Eylül 2022 | Date Accepted: 11 September 2022

ATIF | CITATION

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. "Savaş, Mâlî Kriz ve Darbhâne-i Âmire: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Giderlerin Finansmanı". Kadim 4 (Ekim 2022), 39-54. doi.org/10.54462/kadim.1164711

* Bu makale Ömerül Faruk Bölükbaşı'ya ait XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010) künyeli tezin dördüncü bölümünden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4868-2253.

GİRİŞ:

DARBHÂNE-İ ÂMİRE’NİN İHTİYAT HAZİNESİ VASFI KAZANMASI

Sultan III. Mustafa büyük bir siyasi krizin tam ortasında, 1757 yılının son aylarında tahta çıktı. Bu sırada payitaht İstanbul, iktidar kavgası veren hizipler arasında büyük bir çekişmeye sahne oluyordu. Mücadelenin bir yanında sarayın kudretli şahsiyeti Dârüssaâde Ağası Ebû Kuf Ahmed Ağa, diğer tarafında ise dirâyeti ve kabiliyetleriyle Ahmed Ağa’yı tedirgin eden Sadrazam Koca Ragıb Paşa vardı. Devrin pâdişahı III. Osman üzerindeki nüfuzu sayesinde devlet idaresinde etkinlik kazanmış olan Ahmed Ağa, sadrazamın günün birinde kendi gücünü kırabileceğinden çekiniyordu. Bu yüzden Ragıb Paşa’yı ortadan kaldırmayı, yerine kendi adamlarından birini geçirmeyi planlıyordu. Amacına ulaşmak için harekete geçtiğinde Sultan III. Osman ölüm döşegindeydi. Ahmed Ağa, bazı meselelerin görüşüleceği gerekçesiyle Ragıb Paşa’yı saraya çağırtaçak, ardından düzmece bir fermanla görevinden azlettirip öldürtecekti.

Ahmed Ağa’nın planı, yazıcısı İbrahim Efendi’nin tezkire yazarak durumu gizlice Sadrazam’a bildirmesiyle bozuldu. Padişahın sabaha çıkamayacak kadar hasta olduğunu ve Ahmed Ağa’nın niyetini öğrenen Ragıb Paşa, o gece saklandı. Bu arada Sultan III. Osman’ın beklendiği üzere vefat etmesi tüm dengeleri değiştirdi. Tahta geçen III. Mustafa Dârüssaâde ağasını azledip, Ragıb Paşa’yı görevinde bıraktı. Belki Ahmet Ağa azille kurtulabilirdi, fakat tam o esnada hac kervanının Şam taraflarında saldırıya uğradığı ve çok sayıda kişinin öldürüldüğü haberinin İstanbul’a gelmesi, Onu daha da zora soktu. Yaşanan facianın sebeplerinden biri, Ahmed Ağa’nın yetkisi olmadığı halde bölgedeki atamalara müdahale edip mahalli idarecilerin değiştirilmesini sağlamasıydı. Saldırı haberi payitahta ulaştınca Ahmed Ağa’nın katli için emir verildi.¹

İlk bakışta Osmanlı siyaset arenasının bildik krizlerinden biri gibi duran bu olay, Sultan III. Mustafa’nın izlediği siyaset ve kişisel bazı tercihleriyle birleşince önemli sonuçlar doğurdu.² Padişah hazineyi olabildiğince doldurmayı arzu ediyor, istikbaldeki planları için mümkün olan bütün kaynaklardan yararlanmak istiyordu. Yaşanan kriz önemli bir fırsat doğurdu. O zamana dek Darüsaâde ağalarının nezareti altında olan ve mâlî açıdan büyük bir potansiyeli bulunan Haremeyn Evkafı mukataaları³ ağaların nezaretinden alındı. Böylelikle hem Darüsaâde ağalarının nüfuzuna kalıcı şekilde darbe vurulmuş olacak, hem

1 Ahmed Vasif Efendi, *Ahmed Vâsif Efendi ve Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâikü’l-Ahbâr*, 1166 – 1188/1752–1774 (İnceleme ve Metin), haz. N. Sağlam (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 101-116; Norman Itzkowitz, *Mehmed Raghib Pasha: The Making of An Ottoman Grand Vizir* (Princeton: Princeton University, PhD Thesis, 1959), 139-157; Henning Sievert, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte, Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Raghib Mehmed Paşa (st.1763)* (Würzburg: Ergon Verlag, 2008.); Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 133 – 139.

2 Sultan III. Mustafa hakkında bk. Cem Görür, *Sultan III. Mustafa: Ailesi, Günlük Hayatı, Dini ve İlmi İlçileri* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

3 Mehmet Genç mukataa kavramının Osmanlı mâlî terminolojisinde yüzyıllar boyunca yaşadığı evrim sonucu nihai olarak “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mâlî birim” anlamını kazandığını belirtir: Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, ed. Mehmet Genç - Erol Özvar (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, 2006), 1/57-64. Haremeyn Evkafı mukataaları ise Mekke ve Medine ile bağlantılı vakıfların gelirlerini ifade eder: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 1/743.

de Haremeyn mukataalarının gelirinden mîrî daha çok istifade edebilecekti. Yayınlanan fermanla Haremeyn mukataaları önce iki yıl kadar iltizama verilmiş, ardından 1760 yılı başlarında mâlikâne sistemine⁴ dâhil edilmiştir.

Haremeyn mukataalarına ilişkin düzenlemeler yapılırken 1759 yılı Nisan ayında mâlikâne olarak muhtelif işletmecilere satılmış olan İstanbul ve tevabii' duhan gümrüğü mukataasının da statüsü değiştirildi. Mîrî mukataaların en büyüklerinden biri olan duhan gümrüğünün mâlikâneliği kaldırıldı ve Hazine-i Âmire⁵ tarafından zapt edildi. Önce emaneten idare edilen mukataa, ardından iltizamla işletilmeye başlandı.

Yapılan düzenlemelerin asıl amacının ne olduğu çok açıktı. Padişah gelir fazlalarından elde ettiği parayı hususî olarak biriktirmek istiyordu. Nitekim Haremeyn mukataaları ve duhan gümrüğü gelir fazlaları önce Enderun Hazinesi'nde,⁶ ardından Darphane'de toplanmaya başlandı. Bunlara ek olarak câize, rikâbiye gibi Enderun Hazinesi'ne yapılan bazı ödemelerle muhalefat bedeli, taahhüt akçesi gibi bazı gelirler de buraya gönderildi. Böylelikle padişahın istediği ihtiyat fonu oluşturulmuş oldu. Fondaki paranın saklanması, harcanması ve hesaplarının yapılması görevi Darphane'ye verildi. Devletin para politikalarının en üst düzeyde yürütücüsü olan Darbhâne-i Âmire artık yeni fonksiyonlar edinmişti. 1757 yılında Sultan III. Mustafa'nın cülusuyla başlayan süreç beş altı yıl içinde tamamlanmış, Darphane sürecin sonunda ihtiyat hazinesine dönüşmüştü. Yaşanan bu gelişme 1768 yılında başlayacak ve on yıllarca sürecek olan büyük askerî, siyasî ve mâlî kriz öncesinde alınmış isabetli bir karar olacaktı. Artık her sıkıştığında devlet hazinesinin imdadına Darphane yetişecekti.⁷ Darphane'nin ihtiyat hazinesi vasfı kazanması Osmanlı maliyesi için yeni bir durum anlamını taşıyordu. Darphane'nin yaşadığı bu dönüşüm hem yeni bir hazinenin ortaya çıkmasını sağlamış, hem de Enderun Hazinesi'nin ihtiyat hazinesi rolüne Darphane'yi ortak etmiştir. Darphane'nin 1760'lı yıllarda ihtiyat hazinesi vasfı kazanması, çoklu hazineye geçiş sürecinin bir ön adımı gibidir.

18. yüzyılın ikinci yarısı başlarken Osmanlı hazinesi ve maliyesinin görünümü oldukça iyiydi. Devlet hazinesi yükümlülüklerini kolaylıkla yerine getirebiliyordu. Dönemin bütçeleri büyük açıklar vermediği gibi kimi zaman fazla da veriyordu.⁸ Ancak 1768 yılında başlayan Osmanlı – Rus Savaşı tabloyu hızla tersine çevirdi. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) savaşa nihayet verildiğinde durum tam anlamıyla vahimdi. Hazine boşalmış, donanma Çeşme felaketiyle gemilerinin çoğunu yitirmiş, serhat kaleleri harap olmuş, ordu perişan duruma düşmüştü. Savaşta üç yıllık bütçe geliri civarında paranın harcanmış olması yetmiyormuş gibi, Ruslara yaklaşık bir yıllık bütçe gelirinin yarısı büyüklüğünde yüklüce bir de tazminat

4 Malikâne sisteminde mukataalar kaydıhayat şartıyla müzayedeye işletmecilere tahsis edilirdi. Bunun karşılığında işletmeciler devlete peşin ve yıllık ödemeler yapardı. 1695 yılından sonra ortaya çıkan bu sistem sayesinde mukataaların verimliliği korunduğu gibi, devlet nakit para ihtiyacını karşıladı: Mehmet Genç, "Mâlikâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 17/516-518.

5 Osmanlı maliyesinin temel kurumu olan asıl devlet hazinesini ifade ediyordu: Erol Özvar, "Osmanlılar: Mâli Yapı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/521-525.

6 İç hazine olarak da anılır. Devlet hazinesinden ayrı olarak sarayda bulunan ihtiyat hazinesiydi. Sıkıntılı dönemlerinde Hazine-i Âmire'ye kredi vererek destek olurdu: Özvar, "Mâli Yapı", 521-525.

7 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 133-139.

8 Söz konusu dönem ve Osmanlı maliyesinin genel durumuna ilişkin bk. *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, ed. Mehmet Genç - Erol Özvar (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi, 2006); Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mâli Tarih* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986).

ödenmişti.⁹ En kötüsü ise ilk defa çoğunluğu Müslümanlarla meskûn olan bir eyaletin, Kırım'ın kaybedilmiş olmasıydı. Söz konusu kaybın halk ve devlet ricali üzerindeki psikolojik etkisi çok sarsıcıydı. Sözde bağımsız olan Kırım'a Ruslar kısa süre içinde el koydular ve Osmanlı Devleti'ni işgali tanımaya zorladılar. Durum Osmanlılar açısından çok açıktı: Savaş bitmemiş, sadece savaşa ara verilmişti. Tez elden ordu teçhiz edilip güçlendirilmeli, donanma yeniden inşa edilmeli, serhat boylarındaki harap kaleler tamir ve ihya edilmeliydi. Kısacası binlerce kese paranın acilen temin edilmesi gerekiyordu.¹⁰

Ruslara karşı açılacak yeni seferin hazırlıklarının görüldüğü 18 Aralık 1783 tarihli meşveret meclisinde, dönemin defterdarının “şimdiki hâlde sefer yoğiken Devlet-i Aliyye'nin masârufı îrâdına gâlibdir” sözleri hazinenin içinde bulunduğu genel durumu çok iyi yansıtır.¹¹ Gerçekten Osmanlı maliyesi tarihinin en sıkıntılı devirlerinden birini yaşıyor, savaş masraflarının ve askerî giderlerin karşılanabilmesi için olağanüstü gayret sarf ediliyordu. Ordunun sonu gelmeyen ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için dış borç alınması, zengin ahaliden para istenmesi, bakır para basılması, tağşişe gidilmesi gibi pek çok seçenek gündeme getirilmişti.¹² İşte bu sıkıntılı dönemde Hazine-i Âmire'nin en büyük destekçisi Darbhâne-i Âmire olmuş, yaşanan iki büyük savaşın¹³ finansmanında önemli rol oynamıştı.

1. 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire'ye Genel Bir Bakış

Darphane, 18. yüzyılda Müslüman bürokratlarca yönetilmekte; para basım işini ise gayrimüslim usta ve işçiler gerçekleştirilmekteydi. Müslümanlardan oluşan idareci sınıfta emin, sahib-i ayar, kefçe nazırı, kâtip, gözcü, arayıcı ve sikkegen gibi görevliler vardı. İdarecilerin denetimi altında çalışarak para basımının çeşitli aşamalarında görev alan ve neredeyse tamamı gayrimüslim olan teknik personel ise iki gruba ayrılırdı. İlk gruptakiler Darphane için kıymetli maden sağlayan tüccarlardı. Âmirleri olan ifrazcıbaşının büyük bir ağırlığı varsa da Darphane eminine bağlı olarak çalışırdı. Kalcıbaşı, Darphane sarrafı ve mübayaacılar da tüccar zümresindendi. İfrazcıbaşılık 1762'ye kadar Musevilerde iken, bu tarihten sonra meşhur Ermeni ailesi Düzoğulları'nın eline geçti ve böylece, Ermeniler Darphane'de ön plana çıktı. Amele olarak adlandırılan ikinci gruptakiler ise para basım işini gerçekleştiren dökmeçi, ocakçı, kalcı, körükçü, çarh dolapçısı, tahtacı, yaslamacı, doğramacı, zencirci, sikkezen, saatçi, demirci ve sayıcı adı verilen usta ve işçilerdi. Amele olarak görev yapan gayrimüslim personelin sayısı Tashih-i Sikke Fermanı'na kadar yaklaşık 1.300 kişi civarındaydı. Herhangi bir kabiliyetli gayrimüslim çalışan mensup olduğu grubun zirvesine kadar çıkabilirdi; ancak idareci sınıfa geçmesi kesinlikle mümkün değildi.¹⁴

Osmanlı para sistemi 18. yüzyılın ilk yarısında istikrarlı olsa da savaşların doğurduğu sıkıntılar yüzünden kısa sürede kargaşaya sürüklendi. Askerî giderlerin bir türlü sonu

9 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 14-21.

10 Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), 1/69-72.

11 Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. M. İlgürel (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978), 93-94.

12 Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekâyi'*, haz. Adnan Baycar (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 70 vd.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: 1309), 4/155-160, 284, 296.

13 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1787-1792 Osmanlı-Rus/1788-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşı.

14 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 23-68.

gelmediği için Darphane kuruşun değerini sürekli düşürmek zorunda kalmıştı. Tedavüle ilk defa sürüldüğü 1719 yılından¹⁵ 1789'a kadar geçen yetmiş yıllık süreçte kuruş %60'a yakın değer kaybetmişti. Sultan III. Mustafa'nın tahta cülusu kuruş için istikrarsız günleri ve tağşiş sürecini başlattı. Altmışlık olarak anılan çifte zolotaların¹⁶ basılmasıyla bir kuruş 6 dirheme¹⁷ indirildi. Ayarı aynen korunan kuruş ağırlığının azaltılması nedeniyle %18 değer kaybetti. 1770 yılının sonlarında ise kuruşun ayarıyla oynandı. Ağırlığına dokunulmayan kuruşlar artık %55 ayarında basılmaya başlandı. Bu ise kuruşun %8 değer kaybetmesi anlamına geliyordu. 1780'de yapılan düzenleme sonucundaysa kuruşun ayarı %51'e, vezni ise 5,5 dirhem iki kırata¹⁸ düşürüldü.

Osmanlıların 1787 yılında Ruslarla ve bir yıl sonra da Avusturyalılarla savaşa girmesi, devlet maliyesini büyük bir krize soktu. Meşveret meclislerinde gündeme getirilen önerilerden sonuç alınamayınca tağşişe gitmekten başka çare kalmadı. Bunun üzerine Ocak 1789'da, savaşın finansmanı için 9,5 dirhem vezninde, %51 ayarında mağşuş ikişer kuruşlukların basılması kararlaştırıldı. Böylece bir kuruş 4,5 dirhem bir denk¹⁹ ağırlığına düşmüş oldu. Savaş masraflarının artarak sürmesi, kısa bir süre sonra Eylül 1789'da yeni bir tağşiş yapılmasını gerektirdi. Bu seferde yüzlük olarak adlandırılan mağşuş 2,5 kuruşluklar basıldı ve bir kuruşun ağırlığı 4 dirheme²⁰ inmiş oldu. Darphane bu dönemde – 1765 yılından 1802 yılına kadar – 3.091 tonun üzerinde gümüşü sikkeye çevirmiş, 350 milyon kuruşa yakın para basmıştır. 1730'ların ortasından 1802 yılına kadar elde edilen darp geliri ise 70 milyon kuruşun biraz üzerindeydi. Darphane bu gelirlerin bir kısmını da savaş masraflarının karşılanması için kullanmıştır.²¹

2. İhtiyat Hazinesi Olarak Darbhâne-i Âmire

Darphane asli fonksiyonu olan para basım işini gerçekleştirebilmek için düzenli olarak maden temin etmek zorundaydı. Maden temini için ayrılmış para sermaye akçesi adlı fonda saklanıyordu. Piyasada tedavül eden eski ve yabancı paraların toplanabilmesi ile maden ocaklarına üretimlerini sürdürebilmeleri için para gönderilmesi bu fon sayesinde mümkün oluyordu. Darphane ihtiyat hazinesi vasfı kazandıktan sonra mâlî yapısı daha da gelişti. Bünyesinde ebniyye-i kılâ akçesi, zahire akçesi, mektum akçe, zuhurat akçesi ve seferiye akçesi gibi başka gelir gider fonları teşekkül etti. Bu fonlar sayesinde askerî masrafların finansmanı sağlanabildi. Sermaye fonlarının kaynakları birbirinden farklı olduğu gibi harcama kalemleri arasında da bazı farklılıklar mevcuttu. Bunlardan bazıları İstanbul'un zahiresinin temini, sınır boylarındaki kalelerin tahkimi gibi daha hususî amaçlarla tesis edilmişken, bazıları da genel olarak ordu ve donanmanın giderlerini karşılıyordu.

15 Osmanlı kuruşunun doğuşu hakkında bk. Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul'da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikâyesi)", *Osmanlı İstanbulu*, ed. A. Akyıldız vd. (İstanbul: 2019), 6/399 - 415.

16 Bu sikke aynı zamanda bir buçuk kuruş değerindeydi.

17 19,242 gram.

18 18,039 gram.

19 15,233 gram

20 12,828 gram.

21 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 69-131; Ömerül Faruk Bölükbaşı, "Darphane Defterleri Işığında Osmanlı Piyasasında Yabancı Sikkeler (1766 - 1802)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 47 (2022), 345 - 384.

2.1. Ebniye-i Kılâ Akçesi

18. yüzyılda Ruslarla yaşanan savaşlar kale inşası ve tahkimi meselesine birinci derecede ehemmiyet kazandırmıştır. Sınırlar değiştiği için yeni kalelerin yapılması, savaşta harap olanların tahkim edilmesi gerekli hale geldi.²² Sermaye fonlarından ebniye-i kılâ akçesi 1787-1792 savaş sürecinde zarar gören serhat kalelerinin tamiri ve yeniden inşası için 8 Nisan 1792 tarihinde oluşturulmuştu. Bu tarihten 5 Temmuz 1795 tarihine kadar, Belgrad, Ada-i Kebir, Bender, İsmail, Anapa, Akkirman ve Karadeniz Boğazı kaleleri başta olmak üzere çeşitli kalelerin inşa, tamir ve tahkimi için 2.458.887 kuruş harcama yapılmıştır. Bu fonun aynı tarihler arasındaki geliri olan 2.459.929 kuruşun 400.000 kuruşu Hazine-i Âmire'den, 1.045.000 kuruşu zecriye gelirlerinden²³ ve 520.916,5 kuruşu muhalledatlardan temin edilmişti.²⁴

2.2. Zahire Akçesi

Zahire akçesi fonu İstanbul'un zahire ihtiyacının temininde sıkıntı yaşanmaması için Darphane'de oluşturulmuştu. Devletin zahire temini için ayırdığı sermayenin saklanması ve işletilmesi işini Darphane yapıyordu. Darbhâne-i Âmire'nin söz konusu vazifeyi üstlenmesinden önce İstanbul'un zahire ihtiyacının çoğunu özel müteşebbisler, geri kalan bölümünü ise devlet temin ediyor, devletin temin ettiği zahire için ayrılmış olan parayı Hazine-i Âmire muhafaza ediyordu. Özel sektörün getirdiği hububat sayesinde şehir halkının ihtiyacı karşılanıyor, devletin getirttiği zahire ise ihtiyaten saklanıyordu.²⁵

III. Mustafa döneminde yapılan düzenlemeyle devletçe yapılan zahire mübayaası işinin finansmanında Darphane, Hazine-i Âmire'nin yerini aldı. Darphane'nin bu işte vazife alması muhtemelen 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen öncesinde veya başlangıç döneminde. Savaştan sonra bir müddet bu görev ihmal edilmişse de 1786 yılında mesele tekrar ele alınarak zahire akçesi fonu canlandırılmıştı. Başlangıç itibarıyla zahire akçesi fonuna 150.000 kuruş tahsis edilmiş, zamanla bu miktar yarım milyon kuruşu geçmiştir. Zaten kısa süre sonra tekrar başlayan savaş, meselenin önemini daha da arttırmıştı. Savaş sırasında neredeyse yemeyecek durumda kalitesiz ve siyah çıkan ekmeğe meşveret meclislerinin de ana gündem maddelerinden biriydi. Savaşı takip eden dönemde mesele daha etraflıca ele alınarak bu iş için özel bir müessese oluşturulması kararı alındı. 1793 yılında önce Zahire Nezareti, ardından da 1795 yılında Zahire Hazinesi kuruldu. Darphane'nin bu işle ilgilenmesine gerek kalmadığı için zahire akçesi yeni oluşturulan nezarete devredildi.²⁶

2.3. Mektum Akçe

Mektum akçe, Darphane'nin savaşların finansmanında kullandığı en önemli gelir gider fonlarından biriydi. 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşın en

22 Bu dönemde yapılan kale inşa faaliyetleri için bk. Cengiz Fedakâr, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014); Hakan Engin, *Tuna Savunma Hattında Bir Osmanlı İstihkâmı: Askeri ve Mâlî Yönleriyle İbrail Kalesi'nin Organizasyonu (1711 - 1829)* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

23 Alkollü içeceklerden alınan vergileri ifade eder (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/649).

24 Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Mabeyn, Darbhâne ve Hazine-i Hassa Nezareti Defterleri (HH.d), nr. 19652.

25 Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'un İfaresi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 396-416; Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırımları, Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), 12, 73.

26 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 148-150; Fatih Yeşil, "İstanbul'un İfaesinde Nizam-ı Cedid: Zahire Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)", *Türkül Araştırmaları Dergisi* 15 (Bahar 2004), 113-142.

şiddetli günlerinde Osmanlı hazinesi büyük sıkıntılar yaşarken devlet ricali yegâne çare olarak tağşişi bulabilmişti. Yani tedavüldeki temel para birimi olan kuruşun gümüş içeriğinin azaltılmasına karar vermişlerdi. Yapılan tağşişlerle Darphane önemli miktarda kâr sağladı. Tağşişe gidilen dönemde üç-dört yıl içinde yirmi beş milyon kuruş civarında gelir elde edilmişti. Darp gelirinin ne kadarının savaş için harcandığını ayrıntılı olarak bilemiyoruz. Ancak Darphane'yle ilgili bazı zaruri ödemeler çıkarıldıktan sonra mektum akçe fonuna aktarılmış olmalıdır.

Mektum akçenin gelir gider hacmi konusunda çok ayrıntılı bilgilerimiz olmamakla birlikte elimizde bazı kayıtlar vardır. Söz konusu kayıtlara göre gelir kısmındaki rakam 31 Ağustos 1791 tarihinde 12.497.204,5 kuruşu gösteriyordu. Bu rakam 18 Nisan 1794'e kadar 21.290.595 kuruşa ulaşmıştı. Gider rakamı ise 31 Ağustos 1791 tarihinde 7.694.243'ü gösterirken, 21 Mayıs 1792'de 8.378.293 kuruş rakamına işaret ediyordu. 30 Ağustos 1794'te giderler düşülmüş ve mektum akçenin mevcudunun 12.912.302 kuruş olduğu görülmüştür.²⁷

2.4. Zuhurat ve Seferiye Akçesi

Darphane'nin savaş masraflarının ve savaş öncesi yapılan askerî hazırlıkların finansmanı için en çok istifade ettiği fonlar zuhurat ve seferiye akçesiydi. Bu iki fonun 1766-1794 yılları arasındaki toplam geliri 88.634.037,5 kuruş; gideri ise 96.093.207 kuruştur. Bu büyük gelirin sadece 5.763.878 kuruşluk kısmı seferiye akçesine ait, kalan kısmı ise zuhurat akçesinindi. Seferiye akçesi 1787 yılının sonlarında çeşitli kaynaklardan ve Darphane'nin diğer fonlarından aktarılan paraların birleştirilmesiyle oluşturulmuş, savaş ilanıyla aynı dönemde ortaya çıkmıştı. 14 Ağustos 1787'de toplanan meşveret meclisinin savaş ilanına karar vermesiyle birlikte Enderun-ı Hümayun Hazinesi'nden Darphane'ye seferiye akçesi fonu için para aktarılmaya başlanmıştır. Gönderilen paranın miktarı 18 Ağustos 1787 – 31 Temmuz 1788 tarihleri arasında 4.084.047 kuruştur. Bu paranın kaynağı büyük oranda İzmir Voyvodalığı ve Kıbrıs Muhassıllığı eshamıydı. Daha sonra Darphane'de bu paraya başka eklemeler yapılarak altı milyon kuruşa yaklaşan büyüklükte bir meblağ ortaya çıktı.²⁸

Zuhurat akçesi fonu ise Darphane'nin ihtiyat hazinesi vasfı taşımasını sağlayan asıl kaynaktı. Darphane'ye transfer edilen gelirlerin büyük kısmı bu fonda toplanır ve harcamaların çoğu buradan yapılırdı. Zuhurat akçesi fonu Darphane'nin dönüşümünün hemen sonrasında ortaya çıkmışsa da bu kavram darphane defterlerinde 1780'li yıllarda zikredilmeye başlanmıştır.²⁹ Zuhurat akçesinin beslendiği ilk kaynak mukataalardı. Bunların bazıları duhan gümrüğü, Erzurum resm-i mîrî-i ağnam mukataası, resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe mukataası, Mora muhassıllığı emval-i miriyyesi mukataası gibi mîrî mukataalardı. İltizam ve emanet gibi usullerle mukataaları idare eden Darphane, bunların gelirlerinden istifade ediyordu. Darphane'nin büyük miktarda gelir elde ettiği diğer grup mukataa ise Haremeyn mukataalarıydı. Yukarıda değinildiği üzere Haremeyn mukataalarının gelirlerinin Darphane'ye aktarılmaya başlanması, Darphane'nin ihtiyat hazinesi vasfı kazanmasıyla aynı dönemde gerçekleşti. Darphane uzun yıllar Haremeyn mukataalarının muaccele ve kasriyed

27 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmiri*, 140.

28 BOA, *Darbhâne-i Âmiri Defterleri* (D.DRB.d), nr. 856.

29 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmiri*, 140 – 145.

resimlerinden³⁰ beslendi. Mukataalarla ilişkili çeşitli kalemlerden 1766-1794 yılları arasında Darphane'ye 17.763.274,5 kuruş transfer edilmiştir.

Esham sisteminin 1775 yılında uygulanmaya başlanmasıyla esham sistemine dâhil mukataaların gelirlerinden de Darphane'ye önemli miktarda para aktarılmaya başlandı. Zaten esham sisteminin uygulandığı ilk mukataa Darphane'nin kontrol ettiği İstanbul duhan gümrüğü mukataasıydı. Darphane'ye esham sistemi bünyesindeki mukataalardan gelen para miktarı 6.161.265,5 kuruştı. Mukataalardan Darphane'ye gelen bir diğer gelir kalemi ise mâlikâneci olarak mukataaları kontrol eden kişilerden savaş zamanlarında belli oranlarda alınan cebelü bedeliyyeleriydi. Bu kalemde Darphane'ye 1774 yılında 338.500 kuruş, 1787'de 873.275 kuruş, 1788 tarihinde ise 834.595 kuruş transfer edilmişti.

Darphane'nin zuhurat akçesinin kaynakları arasında müsadere olayları sonucu elde edilen muhalefat gelirleri de vardı. 18. yüzyılın ikinci yarısında mâlî krizin de etkisiyle müsadere olaylarında artış gözlenmişti. Özellikle devlet adamları ve ayanların muhalefatları zapt edilmiş, bunun neticesinde devlet hazinesine önemli miktarda nakit para akışı sağlanmıştı. Elde edilen bu paranın bir kısmı da Darphane'ye aktarılmıştı. Bu kalemde Darphane'nin zuhurat akçesine gönderilen miktar 11.663.484 kuruştı.

Darphane'deki zuhurat akçesi fonunun gelirleri arasında taahhüt akçeleri de vardı. Muhtelif sebeplerle bazı kişilerin ödemeyi taahhüt ettikleri bedellerden, bakaya kalmış çeşitli ödemelerden -muaccele, cebelü bedeliyesi, muhalefat bedeli, caize gibi- oluşurdu. Aslında diğer gelir kalemlerinin karmasıydı. Darphane'ye taahhüdü olan kişilerden temessük alınır; borçlarını veya taahhüt ettikleri parayı Darphane'ye teslim ettiklerinde temessük iade olunurdu. 1766-1794 yılları arasında bu kalemde Darphane zuhurat akçesine yapılan ödeme 12.958.703 kuruştı.

Zuhurat akçesinin önemli gelir kaynaklarından bir diğeri de caize ve rikâbiye gibi aslında Enderun Hazinesi'ne gitmesi gereken gelirlereydi. Bu kalemde Darphane'ye gelen para 2.792.793,5 kuruştı. Darphane'ye gelen asıl caize ödemesi vezirlik rütbesi alanların padişaha verdiği tuğ-ı hümayun caizesiydi ve miktarı 22.500 kuruştı. Rikâbiye ise sadrazam, vezirler ve bazı devlet adamları tarafından muayyen zamanlarda padişaha verilen hediyeler ile Eflak ve Boğdan gibi yerlerden gelen ek vergileri ifade ederdi. Tuğ-ı hümayun caizesi ve rikâbiye gelirleri aslında Enderun-ı Hümayun Hazinesi'nin gelirleriydi. Zikredilen gelirleri III. Mustafa devrinde kontrol eden Darphane, 1780'li yılların ortalarından itibaren bu gelirlerden mahrum kalmıştır.

Zuhurat akçesinin başka gelir kaynakları da vardı. Özellikle bunlar arasında Enderun Hazinesi'nden yapılan nakit para taransferlerini anmalıyız. Enderun'dan gelen para miktarı 17.270.937 kuruştı. Ayrıca Hazine-i Âmire'den gelen ve Darphane'den daha önce verilen kredilerin karşılığı olan paralar da vardı. Bunların toplamı da 4.739.288,5 kuruşa ulaşıyordu.³¹

30 Mâlikâne sisteminde mukataayı deruhde eden işletmecinin başlangıçta yaptığı peşin ödemeye muaccele deniliyordu. Kasriyed resmi ise mâlikâne olarak işletilen bir mukataanın el değiştirmesi sırasında ödenen ve muaccelenin %10 miktarında olan bir paraydı (Genç, "Malikâne", 17/516-518).

31 BOA, D.DRB.d, nr. 648; nr. 649; nr. 856; nr. 857; BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), nr. 4639; nr. 41465; nr. 41464; BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Darbhâne-i Âmire Defterleri (D.BŞM.DRB.d), nr. 16646; nr. 16643/A; BOA, HH.d, nr. 21786; BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Darbhâne-i Âmire (D.BŞM.DRB), 15/58; 15/61; 16/37; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSMA.d), 889/1; nr. 8317; nr. 8321/2; Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 161-178.

Zuhurat ve seferiye akçesinin finanse ettiği masraflar incelendiğinde ise çoğunun askerî giderler olduğu görülür. Özellikle bu dönemde yapılan savaşların masrafları için önemli harcamalar yapılmıştır. Yaptığımız hesaplamalara göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında savaş giderleri için Darphane'nin zuhurat akçesinden yaptığı toplam ödeme 45 milyon kuruşu biraz aşıyor, 1787-1792 yılları arasındaki savaş sürecinde ise zuhurat akçesi ve seferiye akçesinden yaptığı ödeme ise 15 milyon kuruşu geçiyordu. Ayrıca Darphane Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Ruslara ödenen 7 buçuk milyon kuruş tazminatın 5 milyon kuruşluk kısmını karşılamış, iki savaş arası dönemde yapılan hazırlıkların finansmanında da önemli rol oynamıştır.³²

Zuhurat ve seferiye akçelerinden karşılanan ilk masraf kalemi silah altına alınan kara askerlerinin ve kalyon neferlerinin ücretleriydi. Darbhâne-i Âmir'e'nin ihtiyat hazinesi vasfı kazandıktan sonra sağlamaya başladığı bu destek, merkezî hazinenin mevâcip ödemelerini yapabilmesi bakımından hayati öneme sahipti. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşında ve 1787-1792 savaş sürecinde Osmanlı ordusunun yapısı incelendiğinde daimi profesyonel askerî birlikler kadar savaş zamanlarında orduya alınan askerlerin de önemli yer tuttuğu görülür. Mirili adı altında Anadolu ile başta Arnavutluk olmak üzere Rumeli'den asker ve levant toplanırdı. Toplanan askerler yevmiye ödenerek gerekli yerlere sevk edilir; muharebe sona erdiğinde ise terhis olunurlardı. Silah altında kaldıkları dönemde Darphane ulufe ve bahşişleri için önemli harcamalar yapardı. Darphane açısından kara birliklerinin ücretleri kadar kalyon neferlerinin mevâciplerinin ödenmesi de önem taşıyordu. Özellikle iki büyük savaş sırasında Darphane kalyon neferlerinin ücretleri için devasa miktarda para harcadı. Daha açık ifade edersek 1766-1794 yılları arasında Darphane'den çeşitli muharip sınıfların ücretleri için 15.213.068 kuruş, kalyon neferi mevâcipi için ise 8.115.281 kuruş ödeme yapıldı.

Zuhurat ve seferiye akçesinden karşılanan masraflardan bir grup da nakliye işleriyle ilgiliydi. Sefer organizasyonu büyük problemler üretebilme potansiyeline sahip, çok boyutlu ve karmaşık bir süreçti. Ordunun sefere çıkması yalnızca askerî hareketi anlamına gelmez, aynı zamanda binlerce tonluk askerî teçhizat, savaş malzemesi, konaklama aracı, zahire ve gıda maddesi ile irili ufaklı pek çok silahın da cepheye naklini gerektirirdi. Darphane, seferlerin düzenli yürütülebilmesi için gerekli at, deve, öküz, araba, gemi gibi nakil vasıtaları ile bunların temini, sevk ve idaresi ile muvazzaf çavuş, tatar, çuhadar gibi personelin ücretleri için de önemli miktarda ödeme yapmıştı. Ordu lojistiği bakımından hayati önem taşıyan diğer husus ise yiyecek maddelerinin temini ve cepheye ulaştırılmasıydı. Osmanlı Devleti sefer esnasında ordu ve donanmanın ihtiyaç duyduğu zahire, et, peksimet gibi yiyecek maddelerinin temini için çeşitli mekanizmalar geliştirmişti. Bu mekanizmalar yetersiz kaldığında duruma müdahale eden yetkililer ihtiyaçların karşılanması için doğrudan satın alma işlemleri yapardı. Bu durumda nakit para ihtiyacı had safhaya çıkardı. Darphane zuhurat ve seferiye akçesinden bu ihtiyaç maddeleri için büyük miktarda harcamalar yapmıştı. Nakliye araçlarına 2.544.536, zahire ve baruta 8.963.039, peksimede 756.939, et teminine 2.721.252 kuruş ödenmişti.³³

32 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmir'e*, 14-21.

33 BOA, D.DRB.d, nr. 648; nr. 649; nr. 856; nr. 857; BOA, D.BŞM.d, nr. 4639; nr. 41465; nr. 41464; BOA, D.BŞM.DRB.d, nr. 16646; nr. 16643/A; BOA, HH.d, nr. 21786; BOA, D.BŞM.DRB, 15/58; 15/61; 16/37; TSMA.d, 889/1; nr. 8317; nr. 8321/2; Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmir'e*, 179-200.

Ordu ve donanmanın savaşı sürdürebilmesi malzeme ve mühimmat ihtiyacının karşılanabilmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Tersane, Tophane, Cebehane ve Mehterhâne-i Âmire ile Top Arabacıları ve Humbaracılar Ocağı gibi askerî-sınâî tesisler ordu ve donanmanın en büyük tedarikçileriydi. Bu kurumlar üretiminden sorumlu oldukları gemi, silah, top, çadır ve sair harp malzemesini imal ederken veya imalat için gerekli malzemeleri temin ederken Darphane'den mâlî destek almışlardır. Darphane kurşun, bakır ve demir temini için 1.627.128; tersanenin ihtiyaçları ve gemi inşası için 3.353.750 kuruş; Tophane, Cebehane, Mehterhane ve Top Arabacıları Ocağı için 2.216.249,5 kuruş ödeme yapmıştı.

Askerî inşaat faaliyetleri savunma ve taarruz hareketlerinin icrası, lojistik sorunların çözümü, ordunun cepheye nakil ve sevki bakımından büyük önem taşıyordu. Bu nedenle Osmanlılar öteden beri yol, köprü, kale, palanga ve kışlak inşasına büyük önem vermişlerdi. Darphane'nin askerî inşaat faaliyetleri için ödeme yaptığı iki önemli devre vardı. İlki özellikle Halil Hamid Paşa'nın sadareti sırasında 1780'li yılların başlarında yeni bir savaş için hazırlıkların hız kazandığı devirde; ikincisi ise 1787-1792 savaş sürecinin bitişinin ardından harap olan kalelerin yeniden inşa ve tamir edildiği dönemdedir. Darphane bu masraf kalemi için yukarıda zikredilen "ebniyye-i kılâ akçesi" fonundan ayrı olarak zuhurat ve seferiye akçesi içinden 1.896.590 kuruş harcamıştı.

Ordu savaş esnasında malzeme ve mühimmat kadar nakit paraya da ihtiyaç duyardı. Cephe hattındaki birliklerin ve kalelerdeki garnizonların nakit para sahibi olması, merkezden gönderilemeyen kimi ihtiyaçların temini ve çeşitli ödemelerin yapılması için zorunluydu. Bu nedenle ana karargâha olduğu kadar diğer cephe ve kalelerdeki birliklere, buralardaki serasker, kale muhafızı ve defterdarlara da para yollanması gerekiyordu. Darphane'den 1766-1794 yılları arasında ordu hazinesine 19.556.542, seraskerlere ve askerî hareketla görevlendirilen diğer kişilere 5.438.239, kale defterdarlarına 1.523.544 kuruş gönderilmişti.

Zuhurat akçesinin giderlerinden biri de müttefiklere parasal destek sağlanması için yapılan ödemelerdi. Kafkaslardaki Nogay, Çerkes, Abaza ve Lezgi kabilelerinin liderleri ile Kırım Hanlığı hanedanı mensuplarına çeşitli bahşiş, hediye ve ihsanlarda bulunulmuştur. Bu ödemelerin Darphane'ye maliyeti 849.242 kuruştur. Ayrıca Rus tehdidine karşı ittifak yapılmaya çalışılan İsvেç'e de 523.247 kuruşluk para verilmiştir. Bu ödeme aslında ittifak karşılığı İsvেç'e ödenmesi taahhüd edilen meblağın küçük bir kısmıdır.³⁴

18. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan savaşların finansmanında rol oynayan Darbhâne-i Âmire, barışın tesisine de katkı sağlamıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması'nda yer alan savaş tazminatının 5 milyon kuruşluk kısmının ödenmesi, Zıştovi Antlaşması görüşmelerini yürüten murahhas heyetinin 595.045 kuruşluk giderlerinin karşılanması ve savaştan sonra İngiltere'ye yollanan ilk daimi elçi Yusuf Âgâh Efendi'nin 148.000 kuruşluk masrafının finanse edilmesi bu çerçevede değerlendirilebilecek harcamalardan bazılarıdır.³⁵

Darbhâne-i Âmire'nin finanse ettiği başka masraflar da vardı. Bunlardan ilki askerî olmayan bazı inşaat işlerinin finansmanıdır. Bu tür masraflar için en büyük ödemeler 1766-1775 döneminde yapılmıştır. Söz konusu dönemde Enderun Hazinesi'ne ait bazı gelirler

34 BOA, D.DRB.d, nr. 648; nr. 649; nr. 856; nr. 857; BOA, D.BŞM.d, nr. 4639; nr. 41465; nr. 41464; BOA, D.BŞM.DRB.d, nr. 16646; nr. 16643/A; BOA, HH.d, nr. 21786; BOA, D.BŞM.DRB, 15/58; 15/61; 16/37; TSMA.d, 889/1; nr. 8317; nr. 8321/2; Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 179-200.

35 BOA, D.DRB.d, nr. 648; nr. 649; nr. 856; nr. 857; 2 Eylül 1785 (27 L 1199), BOA, D.BŞM.d, nr. 41464; nr. 41465.

Darphane'nin kontrolünde olduğu için özellikle sarayla ilgili birtakım önemli inşaat işlerinin finansmanı da Darphane'den sağlanmıştı. Aynalıkavak Kasrı başta olmak üzere çeşitli kasır ve köşklerin tamiri için yapılmış harcamalar oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu dönemde harcanmış olan 1.171.323,5 kuruşun yaklaşık yarısı bu tür işler için kullanılırken, diğer yarısı depremde yıkılan Fatih Câmii'nin yeniden inşası için sarf edilmiştir.³⁶

Darphane'nin savaş masraflarının karşılanması için en çok başvurduğu fonları olan zuhurat ve seferiye akçesinin gelir giderleri çok çeşitli ve farklı kalemlerden oluşmaktaydı. Bunların dökümü yukarıdaki satırlarda yapılmış, en önemlileri sayılmıştır. Eklerde ise tablo ve grafik olarak verilmiştir. Burada sayılmayan bazı küçük gelir ve giderler tablolarda diğer gelir ve giderler başlığı altında toplu olarak gösterilmiştir.

SONUÇ:

SAVAŞLARIN FİNANSMANINDA DARBHÂNE-İ ÂMİRE'NİN ROLÜ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı tarihinin en büyük krizlerinden biri 18. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, imparatorluğu modernleşme sürecine götüreceği kapıyı aralamıştır. Söz konusu krizin en önemli sebebi hiç şüphesiz mağlubiyetle sonuçlanan savaşlardır. Ruslarla girilen bu savaşların siyasi, iktisadi, sosyal ve psikolojik tesirleri bir yana mâli sonuçları bile tek başına oldukça yıpratıcı olmuştur. Devlet hazinesinin bütün imkanları tükendiği için devlet ricali büyük sıkıntılarla baş etmek zorunda kalmıştır.

Hazine-i Âmire'ye kriz döneminde en büyük desteği Darbhâne-i Âmire sağlamış, krizin hemen öncesinde 1760'lı yılların başlarında ihtiyat hazinesi vasfı kazandığı için milyonlarca kuruşluk finansman temin edebilmiştir. Darphane çeşitli kaynaklardan transfer edilen ihtiyat fonları ve tağşiş sayesinde elde ettiği gelirlerle ordu ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılamıştır. İhtiyat hazinesi vasfı kazandıktan sonra Hazine-i Âmire ve Enderun-ı Hümayun Hazinesi arasında mutavassıt bir kurum gibi hareket etmiştir. Enderun Hazinesi'nden kimi zaman nakit para taransferiyle, kimi zaman da esasında Enderun'a ait gelir kaynaklarının kendisine devriyle beslenmiştir. Darphane ile Hazine-i Âmire arasındaki ilişki ise tersine bir seyir izlemiş, Darphane Hazine-i Âmire'ye büyük miktarlara kredi vermiştir. 1766-1794 yılları arasında Darphane'den askerî giderlere harcanmak üzere Hazine-i Âmire'ye verilen para miktarı 59 milyon kuruşa³⁷ yakındı. Kağıt üzerinde bu paraların Darphane'ye geri ödenmesi gerekmesine rağmen %10'u bile geriye gelmemiştir.³⁸

Darphane'nin ihtiyat hazinesi vasfı kazanması, Osmanlı maliyesinin çoklu hazine düzenine evrildiği süreçte geçiş dönemini temsil eder. III. Selim döneminde İrad-ı Cedit Hazinesi'nin kuruluşuyla iyice belirgin hale gelen çoklu hazine sistemi, daha sonra Tersane

36 BOA, D.DRB.d, nr. 648; nr. 649.

37 Bu meblağ zuhurat ve seferiye akçesinin giderleri içindedir. Ayrıca bir transfer söz konusu değildir. Darphane askerî masraflar için harcama yaparken bunları genellikle Hazine-i Âmire'nin hesabına borç kaydediyordu.

38 Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, 152-156.

Hazinesi, Mansure Hazinesi gibi askerî kurumlarla doğrudan ilişkili başka örnekler de vermiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ihtiyat hazinesi özelliği kazanan Darphane doğrudan böyle bir ilişkiye sahip değilse de, mesaisini büyük oranda savaş giderlerinin finansmanına ayırarak bu ilişkinin ilk numunesini teşkil etmiştir.

Darphane askerî masraflara para aktarırken ihtiyat fonlarının yanında kuruşu tağşiş ederek elde ettiği nakit parayı da kullanmıştır. Ancak bu şekilde finansman temini uzun vadede Osmanlı maliyesi ve ekonomisi üzerinde çok olumsuz etkiler doğurmuştur. 1787-1792 savaş sürecinde hızlanan tağşişler, kuruşu ve dolayısıyla Osmanlı para sistemini iflasa götürecek sürecin başlangıcı olmuştur. Tağşişlerin yol açacağı sıkıntılar dönemin kimi idarecileri tarafından bilinmesine rağmen, savaşların doğurduğu zaruretler nedeniyle tağşişten başka çare bulunamamıştır. Son olarak söylemeliyiz ki Darphane'nin 18. yüzyılın ikinci yarısında ihtiyat fonları ve tağşiş gelirlerini kullanarak sağladığı katkı, savaşların finanse edilebilmesinde hayati derecede önemli rol oynamıştır.

Araştırma & Yayın Etiği: *Kadim*, yayın kurulu üyesi tarafından kaleme alınan işbu makalenin yayın sürecinde kör hakemlik müessesesini titizlikle işletmiştir. Editör, makalenin tüm editöryal prosedürlerini yürütmüş ve bu esnada yazar sürecin tamamen dışında bırakılmıştır. Ayrıca yayın kurulu üyelerinin dergide araştırma makalesi yayınlamaları hususundaki kararlara ve COPE yayın etiği prosedürlerine riayet edilmiştir (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8). Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: *Kadim* meticulously employed blind peer reviewing in the publication of this article, written by the members of the editorial board. The editor carried out the editorial workflow, and the author was excluded entirely from the process. The journal followed the rules regarding publishing an article written by the members of the editorial board and complied with the COPE's publication ethics procedures (Committee on Publication Ethics Council, *COPE Guidelines: A Short Guide to Ethical Editing for New Editors*, Verison 3, (Eastleigh: May 2019), 8).

Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), nr. 4639; nr. 41465; nr. 41464.

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Darbhâne-i Âmire Defterleri (D.BŞM.DRB.d), nr. 16646; 16643/A.

Bâb-1 Defteri Başmuhasebe Darbhâne-i Âmire (D.BŞM.DRB).

Mabeyn, Darbhâne ve Hazine-i Hassa Nezareti Defterleri (HH.d), nr. 19652; 21786.

Darbhâne-i Âmire Defterleri (D.DRB.d), nr. 648; 649; 856; 857.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TSM.A.d), nr. 8317; 8321/2.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ahmed Câvid. *Hadîka-i Vekâyi'*. haz. Adnan Baycar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Ahmed Cevdet Paşa. *Târih-i Cevdet*. 4. Cilt. İstanbul: 1309.

Ahmed Vasıf Efendi. *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr'ı, 1166 – 1188/1752–1774 (İnceleme ve Metin)*. haz. N. Sağlam. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Ahmed Vasıf Efendi. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr*. haz. M. İlgürel. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.

Aynural, Salih. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zabire Ticareti (1740-1840)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. ed. E. İhsanoğlu. 1/65-135. İstanbul: IRCICA, 1994.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “İstanbul'da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikâyesi)”. *Osmanlı İstanbulu*. 6/399 – 415. ed. A. Akyıldız vd. İstanbul: 2019.

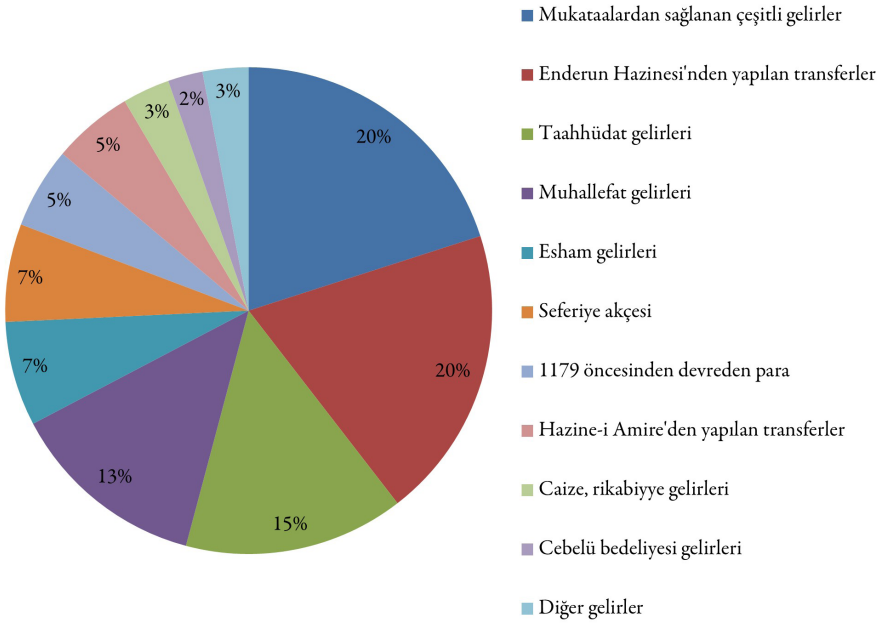
Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “Darphane Defterleri Işığında Osmanlı Piyasasında Yabancı Sikkeler (1766 – 1802)”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 47 (2022), 345 – 384.

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mâli Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

- Engin, Hakan. *Tuna Savunma Hattında Bir Osmanlı İstihkâmı: Askeri ve Mâli Yönleriyle İbrail Kalesi'nin Organizasyonu (1711 – 1829)*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022.
- Fedakâr, Cengiz. *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Genç, Mehmet. “Mâlikâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/516-518. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Genç, Mehmet. “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”. *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*. ed. Mehmet Genç - Erol Özvar. 1/57-64. İstanbul: 2006.
- Görür, Cem. *Sultan III. Mustafa: Ailesi, Günlük Hayatı, Dini ve İlmi İlgileri*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Güçer, Lütfi. “XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1949-1950), 396-416.
- Itzkowitz, Norman. *Mehmed Raghib Pasha: The Making of An Ottoman Grand Vizir*. Princeton: Princeton University, PhD Thesis, 1959.
- Özvar, Erol. “Osmanlılar: Mâli Yapı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Sievert, Henning. *Zwischen arabiscer Provinz und Hoher Pforte, Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Ragib Mehmed Paşa (st.1763)*. Würzburg: Ergon Verlag, 2008.
- Yeşil, Fatih. “İstanbul'un İaşesinde Nizâm-ı Cedid: Zahire Nezâreti'nin Kuruluşu ve İşleyişi (1793-1839)” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (Bahar 2004), 113-142.

EKLER

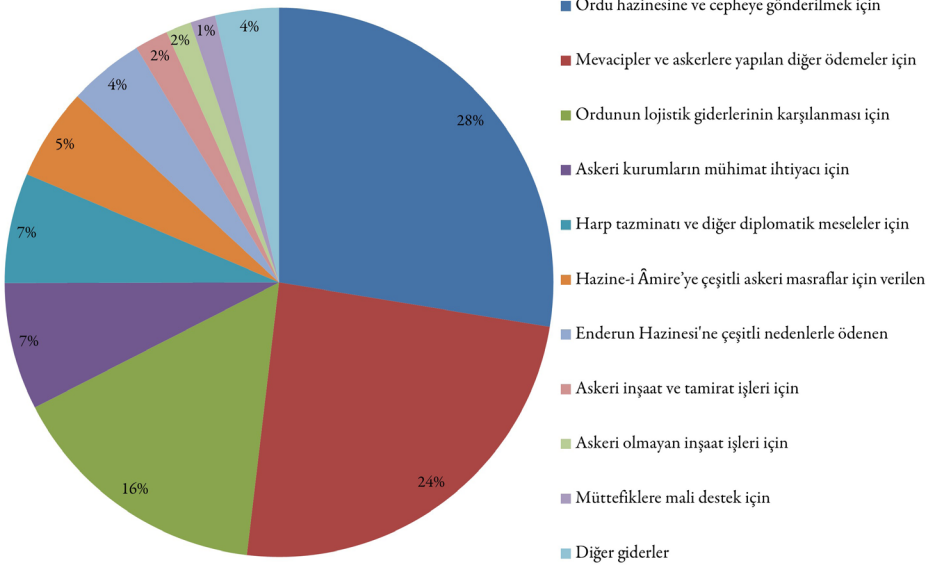
Tablo ve Şekil I: Darbhâne-i Âmire'nin Zuhurat ve Seferiye Akçesi Gelirlerinin Dağılımı (1766 – 1794)

Grafikte verilen yüzdeler rakamlarda buçuklar gösterilmemiş, sadece tam sayılar verilmiştir.

GELİRLERİN DÖKÜMÜ (KURUŞ)	
Mukataalardan sağlanan çeşitli gelirler	17.763.274,5
Enderun Hazinesi'nden yapılan transferler	17.270.937
Taahhüdât gelirleri	12.958.703
Muhallefat gelirleri	11.663.484
Esham gelirleri	6.161.265,5
Seferiye akçesi	5.763.878
1179 öncesinden devreden para	4.773.099,5
Hazine-i Amire'den yapılan transferler	4.739.288,5
Caize, rikabiyye gelirleri	2.792.793,5
Cebelü bedeliyesi gelirleri	2.046.370
Diğer gelirler	2.700.944
Toplam	88.634.037,5

Tablo ve Şekil II: Darbhâne-i Âmire'nin Zuhurat ve Seferiye Akçesi Giderlerinin Dağılımı (1766 - 1794)

Grafikte verilen yüzdeler rakamlarda buçuklar gösterilmemiş, sadece tam sayılar gösterilmiştir.

GİDERLERİN DÖKÜMÜ (KURUŞ)	
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	26.518.325
Mevacipler ve askerlere yapılan diğer ödemeler için	23.328.349
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	14.985.766
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	7.197.127,5
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	6.239.001
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	5.194.438
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	4.271.756
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	1.896.590
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	1.437.876,5
Ordu hazinesine ve cepheye gönderilmek için	1.415.989
Diğer giderler	3.607.988,5
Toplam	96.093.207,5